

Για μια Σύγχρονη Φιλοσοφία της Κουλτούρας

Βασίλης Φιορεβάντες*

“... μέσα στη σημερινή κατάρρευση του αστικού πολιτισμού, όχι μόνο η επιστημονική δραστηριότητα, αλλά η ίδια η έννοια της επιστήμης έχει μετατραπεί σε προβληματική”.

Μ. Χορκχάϊμερ - Θ. Αντόρνο

I

Πρωτοπορία σημαίνει εντατικοποίηση της καλλιτεχνικής προσπάθειας, πέρασμα σε μία ποιοτικά ανώτερη κατάσταση, αναζήτηση και επιβεβαίωση της επινόησης. Πρωτοπορία σημαίνει δημιουργία, και συμπεριλαμβάνει δομικά μία κριτική και αποσυνθετική διάσταση, προϋπόθεση της τάσης της για το ξεπέραςμα (με μία πρωτοποριακή πάντα έννοια). Ως τέτοια δε, είναι ένα άλλο όνομα της διευρυμένης *αναπαραγωγής* (με μαρξικούς όρους). Η πρωτοπορία ταυτόχρονα διεκδικεί μια ενεργή αρχή μεταλλαγής (υλικής, τεχνικής, διανοητικής, κοινωνικής), ικανής να φθάσει μέχρι το τέλος των αντιστάσεων που ορθώνονται στην ανανέωση. Από την άποψη αυτή, η ενεργή ή η δυναμική διάσταση την μετατρέπει σε συνώνυμη της κουλτούρας, στο βαθμό που και η

* Ειδικός Επιστήμονας, Πολυτεχνείου Χανίων.

δεύτερη χαρακτηρίζεται καθοριστικά από την ίδια διάσταση. Η ενεργητικότητα αποτελεί ακόμη βασικό χαρακτηριστικό του αυτόνομου ή και του αυτονομημένου από κάθε ετερονομία υποκειμένου, κάθε δημιουργικής απόπειρας και, τουλάχιστον, κάθε συνειδητής προσπάθειας ξεπεράσματος της αλλοτριώσης.

Η ίδια αρχή μετατρέπει την τέχνη σ' αντι-τέχνη και το σύστημα σ' αντισύστημα. Στην περίπτωση της τέχνης, και ιδιαίτερα της μοντέρνας, αυτό συμβαίνει στο βαθμό που συνιστά μία πλήρη άρνηση της τέχνης καθαρής και ρεαλιστικής αναπαράστασης – PURE COPIE, διαδικασία η οποία ταυτίζεται συγχρόνως με τη δημιουργία νέων αυτόνομων και αυτοθεσμιζόμενων *μορφών*. Οι μορφές αυτές με τη σειρά τους συνιστούν μία άρνηση και μία θέση ταυτόχρονα και βρίσκουν, όπως είναι γνωστό, την καλύτερη συγκεκριμενοποίησή τους στο έργο Μπέκετ.

Κατά τον ίδιο τρόπο, το σύστημα – αντισύστημα στο νοηματικό επίπεδο βρίσκεται σε στενό διάλογο με την αντίστοιχη θεώρηση του κόσμου που επεξεργάζεται η τέχνη, και από μία άποψη τοποθετείται στη συνέχειά της, ως μία φιλοσοφική θεωρητικοποίηση, απόρροια ακριβώς των μορφικών αλλά και *νοηματικών* κατακτήσεών της (της τέχνης). Μ' αυτήν την έννοια, και παρά την αναγνώριση μιας σχετικής αυτονομίας στην καλλιτεχνική δημιουργία όσο και στο φιλοσοφικό στοχασμό, δεν είναι δυνατό στη συγκεκριμένη περίπτωση να μην αποδοθεί μία ιδιαίτερη σημασία στην τέχνη και στις κατακτήσεις της. Αυτές δε, έχουν ένα κατά κανόνα κοινωνικό *περιεχόμενο* και προφανώς μπορούν να ερμηνευθούν κοινωνιολογικά. Είναι δηλαδή δυνατό να συλληφθεί και ν' αναλυθεί η κοινωνική διάσταση της τέχνης ως τέτοια, καθώς και η κοινωνική λειτουργία της, και, στο βαθμό που η κοινωνική διάσταση της σκέψης και της τέχνης είναι αξεπέραστη, η κοινωνιολογική προσέγγιση αποκτά μία πρωταρχική σημασία. Αλλά το πρόβλημα τίθεται και από μία άλλη άποψη. Οι αισθητικο-καλλιτεχνικές κατακτήσεις και πρωτοποριακές επεξεργασίες αποδεικνύονται ότι βρίσκονται σ' ένα βαθύ, όσο και στενό, διάλογο, σε μία διαλεκτική σχέση και σε μία ουσιαστική επικοινωνία κατά πολύ πέρα από τα επιφαινόμενα. Έτσι η διαλεκτική της φαινομενικότητας και της ουσίας (ESSENCE) ή της αλήθειας αποδεικνύεται το ίδιο σημαντική, και από πολλές απόψεις καθοριστική, τόσο για τη μοντέρνα σκέψη, όσο και για τη μοντέρνα τέχνη, ενώ η κοινωνική διάσταση και των δύο παραμένει κοινή και οπωσδήποτε το ίδιο πρωταρχική.

Αλλά και η ερμητικότητα, η αφοριστικότητα και η αποσπασματικότητα στην οποία κατέληξε η σύγχρονη σκέψη¹, δεν είναι άλ-

λες απ' αυτές της μοντέρνας τέχνης και της αισθητικής². Ούτε, εξάλλου, αυτή η αποσπασματικότητα είναι διαφορετική από την κοινωνική, η οποία είναι κυρίαρχη, η κυρίαρχη πλέον ολότητα των κοινωνιών του ύστερου καπιταλισμού, αποσπασματικότητα την οποία καταγγέλλει η ριζοσπαστική μοντέρνα τέχνη, ταυτόχρονα εκφράζοντάς την, διότι σε τελική ανάλυση αυτή η αποσπασματικότητα αποτελεί τη βασική συνιστώσα ενός (του) σύγχρονου "συγκεκριμένου καθολικού".

Από μεθοδολογική όμως άποψη έχει ιδιαίτερη σημασία εκτός από τα παραπάνω και η μελέτη της επίδρασης στη συνείδηση του ανθρώπου των διαφόρων κοινωνικο-ιδεολογικών φαινομένων και των διαφοροποιήσεών τους. Δηλαδή, η έρευνα και ο προσδιορισμός των επιδράσεων της τέχνης, της κουλτούρας κτλ. στη συγκεκριμένη διαμόρφωση της συνείδησης, θεωρημένων πάντα με ιστορικοκοινωνικό τρόπο. Μ' άλλους όρους, το πρόβλημα τίθεται από την άποψη της διερεύνησης της διαλεκτικής κοινωνικής συνείδησης και τέχνης και με μία διευρυμένη έννοια, της διαλεκτικής κοινωνικής συνείδησης και κουλτούρας. Βασική δε συνιστώσα αυτής της θεωρητικοποίησης συνιστά η θεματοποίηση όχι μιας ανταγωνιστικής σχέσης της τέχνης με την κοινωνία, αλλά η θεματοποίηση της αντίληψης σύμφωνα με την οποία η κοινωνία, θεωρημένη μέσα στο σύνολο των αντιθέσεων της, βρίσκεται μέσα στην τέχνη. Παράλληλα η τέχνη, και κυρίως η μοντέρνα, εκφράζει μ' ένα συμπυκνωμένο τρόπο την κοινωνία (κοινωνικό περιεχόμενο της τέχνης), καθώς και τις ίδιες τις αντιθέσεις, την ύπαρξη ή μη μιας διαδικασίας ξεπεράσματός τους, τα αδιέξοδά τους κτλ. Η έκφραση ότι οι καλλιτεχνικές μορφές είναι κοινωνικές δεν έχει άλλο νόημα από το ό,τι η κοινωνία είναι εμμενής στην τέχνη. Από την άλλη, η τέχνη δεν μπορεί να θεωρηθεί (εντελώς) αυτόνομα από την κοινωνία στο γίνεσθαι της. Και το ίδιο ισχύει και για την κουλτούρα, τη μεγάλη κουλτούρα, η οποία αντιπαλεύει την κατάπτωση... της κουλτούρας, όπως το τονίζει με έμφαση ο Αντόρνο στο *MINIMA MORALIA*³.

Η συνείδηση αναλύεται σε περισσότερες συνιστώσες, όπως επίσης και οι επιδράσεις σ' αυτήν. Και ακριβώς την ανάγκη διερεύνησης-απάντησης στο επίπεδο της πολλαπλότητας των συνιστωσών του προβλήματος προσπαθεί ν' απαντήσει η θεωρία της κριτικής διεπιστημονικότητας, στο βαθμό που η κοινωνική συνείδηση σημαίνει ταυτόχρονα και δια-υποκειμενικότητα. Επιπλέον, η θεωρία της κριτικής διεπιστημονικότητας – διαυποκειμενικότητας προσπαθεί να ξεπεράσει τα αδιέξοδα του στρουκτουραλισμού, του μεταστρουκτουραλισμού, της οντολογίας και

των διαφόρων μηχανικιστικών αντιλήψεων, επανασυνδεόμενη με τη φιλοσοφία του υποκειμένου, τον ιστορικισμό (συνείδηση, ολότητα, κοινότητα, γίνεσθαι, πράξη κ.λ.π.).

Αλλά και τα όρια μιας σύγχρονης κοινωνιολογίας της τέχνης και της κουλτούρας είναι περιορισμένα, δεδομένης της ενσωμάτωσης των κοινωνικών επιστημών, και δεδομένου ακόμη ότι μόνον η ριζοσπαστική μοντέρνα τέχνη αρνείται και αντιπαλεύει την αλλοτρίωση. Κατά συνέπεια, γίνεται εύκολα αντιληπτό ότι το πεδίο μιας κριτικής δραστηριοποίησης (πράξης), ακόμη δε και της ύπαρξής της, όπως και της καθορισμένης άρνησης μέσα στις σύγχρονες κοινωνίες, είναι αισθητά περιορισμένο, με σαφείς τάσεις παρά πέρα συρρίκνωσης. Κατά κύριο δε λόγο μόνον η αισθητική (εννοείται η φιλοσοφική – discursive), ως θεωρητικοποίηση της πράξης των πρωτοποριών, μιας πράξης κοινωνικής και ανατρεπτικής συγχρόνως, συνιστά μία σύγχρονη φιλοσοφία της πράξης.

Όμως και η κοινωνιολογία της κουλτούρας, όπως και γενικότερα κάθε κριτική προσέγγιση, έχει ανάγκη από τον ίδιο συνεκτικό λόγο (DISCURSIVITE) και ταυτόχρονα στηρίζεται σ' αυτόν. Διαφορετικά, κάθε άλλη θεωρητικοποίηση ξεπέφτει εύκολα στον εμπειρισμό.

II

Ας ασχοληθούμε πιο συγκεκριμένα με μερικά προβλήματα που θέτουν η φιλοσοφία της πράξης, η κοινωνιολογία και η κοινωνιολογία της κουλτούρας. Η φιλοσοφία της πράξης αρχικά αποδίδει, όπως είναι προφανές, μια προτεραιότητα στην έννοια της πράξης, την οποία συλλαμβάνει ως κριτήριο της αλήθειας, μιας πράξης όμως ανατρεπτικής. Πρόκειται δηλαδή για την πράξη που μετασχηματίζει (PRAXIS TRANSFORMATRICE) υπάρχουσες σχέσεις σε κάτι άλλο, ποιοτικά διαφορετικό, νέο, επαναστατικό. Στη συνέχεια, τονίζει τη μεθοδολογική και επιστημολογική σημασία της διαλεκτικής υποκειμένο-αντικείμενο και των εννοιών ολότητα, αλλοτρίωση, πραγματοποίηση, κοινωνική διαίρεση της εργασίας κ.α. Αλλά πάνω απ' όλα θεωρητικοποιεί τη διαλεκτική τόσο ως λογική κατηγορία όσο και κοινωνική πρακτική και διαδικασία, πλην όμως πάντα μ' ένα ενιαίο τρόπο. (Η κατάτμηση ή η διχοτόμηση της διαλεκτικής αντίθετα οδηγεί κατευθείαν στο (λογικό) θετικισμό ή στον κοινωνιολογικισμό αντίστοιχα).

Το ίδιο σημαντική όμως είναι και η DISCURSIVITE και για την

κοινωνιολογία. Διότι, ενώ η πολιτιστική ανθρωπολογία, για παράδειγμα, έχει μια περιορισμένη ρητή σημασία, η γενική κοινωνιολογία, καθώς και η κοινωνιολογία της κουλτούρας, αποδίδουν μια εμφατική έννοια στην κοινωνία (και) στο γίνεσθαί της. Μ' άλλα λόγια, κοινωνιολογία, και ιδιαίτερα στην κριτική εκδοχή της, σημαίνει σύλληψη των κοινωνικών εντάσεων, θεωρητικοποίηση και θεματοποίησή τους μ' έναν ενιαίο τρόπο στο επίπεδο του νοήματος (CONCEPT) ή της DISCURSIVITE, χωρίς βέβαια και να συνάγεται αβίαστα ότι αυτά τα δύο πράγματα ταυτίζονται. Η κοινωνιολογία περιλαμβάνει ή τουλάχιστον τείνει να περιλάβει – με υπόρρητο τρόπο – όλες τις δυνατές σημασίες οι οποίες συνδέονται με τον έναν ή τον άλλο τρόπο με τον όρο κοινωνία. Δεν περιορίζεται δηλαδή μόνο σε μερικές, και κατά συνέπεια σε μερικές συλλήψεις, αλλά αναζητά οπωσδήποτε να συλλάβει την ολότητα, ανεξάρτητα βέβαια από το γεγονός σε ποιο βαθμό κατορθώνει κάτι τέτοιο και γιατί. Αυτό δηλαδή που έχει σημασία είναι ότι όχι μόνο δε διαγράφει την ολότητα, αλλά αντίθετα επιμένει σ' αυτή τουλάχιστον από μεθοδολογική άποψη. Και μ' αυτό τον τρόπο καταλήγουμε στη φιλοσοφική κοινωνιολογία ή στην κοινωνική φιλοσοφία⁴.

Η σύγχρονη κοινωνιολογία διαρθρώνεται γύρω από τις έννοιες ενσωμάτωση, διαφοροποίηση, κοινωνικοποίηση, (κοινωνική) ιεραρχία, κράτος, τάξεις, θεσμοί, αλλοτρίωση κ.α. Υπάρχει όμως μία σημαντική διαφορά ανάμεσα στην τυπική (παραδοσιακή) και τη διαλεκτική (σύγχρονη) κοινωνιολογία: "Ανάμεσα στα πιο σημαντικά ζητούμενα της σύγχρονης κοινωνιολογίας συγκαταλέγεται το ότι αυτή οφείλει ν' απαλλαγεί από την ευτελή αντίθεση ανάμεσα σε κοινωνική στατική και κοινωνική δυναμική, ειδικά όπως αυτή έχει επισημανθεί στην αντίθεση ανάμεσα σε τυπική κοινωνιολογική θεωρία περί εννοιών, αφενός, και σε κενή εννοιών εμπειρία αφετέρου. Η επιστήμη της κοινωνίας δεν είναι δυνατό να υπακούει στο δυϊσμό ενός περιεχομενικού, αλλά άμορφου, εδώ και τώρα, και ταυτόχρονα διαρκούς αλλά κενού εν γένει, εάν θέλει να προσβάλει το αντικείμενο με τον εννοιακό μηχανισμό"⁵.

Διαλεκτική κοινωνιολογία σημαίνει κοινωνιολογία κοινωνικών συστημάτων και όχι μόνο συστημάτων, όπως είναι διαδεδομένο σήμερα (θεωρία συστημάτων), κατά τα σύγχρονα τεχνοκρατικά πρότυπα. Σημαίνει ακόμη δημιουργία τυπολογιών των φαινομένων, κριτική σύλληψη και κατασκευή ιδεατών τύπων, καθώς και λογική, νοηματική, θεωρητική ανάπτυξη επιχειρημάτων και όχι επιγραφισμό και ανιαρή ανεκδοτολογία. Διαλεκτική κοινωνιολο-

γία (ή *φιλοσοφία*) σημαίνει σύλληψη της διαλεκτικής του αφηρημένου καθολικού και του συγκεκριμένου καθολικού στη θεωρητική μετεξέλιξή της σε διαλεκτική του συγκεκριμένου⁶.

Σημαίνει επιπλέον:

- Συνεκτικότητα μεθόδου και ταυτότητα μεθόδου και ανάλυσης του αντικειμένου.
- Διαλεκτική της εμμένειας.
- Αναλυτική και συνθετική μέθοδος ταυτόχρονα.
- Διαμεσολάβηση εννοιών – αρνητική εργασία της έννοιας (TRAVAIL NEGATIF DU CONCEPT).
- Συνειδητή ένταξη των κοινωνιολογικών (και φιλοσοφικών) αναλύσεων σε μία προσπάθεια συνειδητής συγκρότησης ενός σύγχρονου και κριτικού Λόγου.

Ακόμη δε θα πρέπει να παραμελείται η επιστημολογική σημασία της ουτοπίας ή μιας ουτοπικής θεώρησης του κόσμου, διότι η ουτοπία είναι αναγκαία, αλλά και γόνιμη. Όμως το ίδιο είναι αναγκαίο να διαχωρίζεται ο ουτοπισμός, ο οποίος είναι κοινωνικό – ιστορικό φαινόμενο και γνώρισμα των πολιτισμών καθώς και των ολιστικών θεωρήσεων του κόσμου, από την ουτοπική ψυχοσύνθεση και ψυχολογία, η οποία είναι αρκετά επιφανειακή.

Η μοντέρνα δημιουργία όπως και η ποιοτικά υψηλή πολιτιστική δημιουργία τοποθετούνται στη σφαίρα της αυτονομίας. Η συνειδητή αναζήτηση της αυτονομίας συμβαδίζει με την επεξεργασία και τη σύλληψη απελευθερωτικών προτύπων. Ως τέτοιες αποτελούν τη συνθήκη SINE QUA NON κάθε πρωτοποριακής δημιουργίας και προσδιορίζονται από την προσπάθεια συνειδητής άρνησης εκ μέρους της του νόμου του φετιχισμού του εμπορεύματος, δηλαδή μιας συνειδητής προσπάθειας αποδέσμευσης από την ετερονομία. Η πρωτοπόρα τέχνη και η υψηλή κουλτούρα δε συλλαμβάνονται, (ούτε είναι δυνατό να συγκεκριμενοποιηθούν) αρχικά τουλάχιστον, ως *εμπορεύματα*. Συμβαίνει μάλιστα το εντελώς αντίθετο: άρνηση της εμπορευματικής διάστασης της τέχνης και της κουλτούρας, δηλαδή συνειδητή άρνηση της πραγματοποίησης.

Απέναντι στην κυρίαρχη πραγματοποίηση και στους αλλοτριωτικούς θεσμούς η *πρωτοποριακή τέχνη* και η *μεγάλη κουλτούρα* προσπαθούν ν' αναπτυχθούν *ηγεμονικά*, να επιβάλλουν τις νόρμες τους, χωρίς βέβαια ν' αγνοείται ότι η έννοια του *ωραίου* είναι κοινωνικά προσδιορισμένη, αλλά και το γεγονός ότι υπάρχει ένα *περιεχόμενο αλήθειας* στην τέχνη που αυτονομείται από οποιουδήποτε κοινωνικούς προσδιορισμούς ή αναφορές, στο βαθμό της ύπαρξης της αυτονομίας της τέχνης και της καθολικότητας

στην οποία φθάνει ένα μεγάλο έργο τέχνης. Κατά συνέπεια, το κοινωνικό περιεχόμενο της τέχνης ερευνάται από την κοινωνιολογία, ενώ το περιεχόμενο *αλήθειας* ερευνάται από τη φαινομενολογία (χεγκελιανής ενν. πάντα προέλευσης). Στη συνένωση τους δε οι δύο αυτοί επιστημονικοί κλάδοι συνθέτουν την *αισθητική*, χωρίς βέβαια η τελευταία να υποβαθμίζεται και σε κάτι το αθροιστικό και μόνο των δύο παραπάνω επιστημονικών κλάδων. Γιατί η αισθητική, όπως αναπτύχθηκε από τον Αντόρνο στην *Αισθητική Θεωρία*⁷, στη συνέχεια της αισθητικής του Χέγκελ⁸ και του νεαρού Λούκατς⁹, είναι κατά πολύ γενικότερη, συνθετότερη.

Παράλληλα δε με την τάση προς την ηγεμονία, η οποία είναι ταυτόχρονα και κοινωνικο-ιδεολογική, σύμφωνα με το Γκράμσι¹⁰, αναπτύσσεται και η τάση προς την ορθολογικότητα, ως μια ριζική αντίθεση στην κυρίαρχη (ορθολογικότητα). Πρόκειται για τη ριζοσπαστική ορθολογικότητα που ανάπτυξε η *μοντέρνα τέχνη* στη διάρκεια του ΧΧου αι. και η οποία επιβιώνει ακόμη ως οξεία ανάμνηση ενός παρελθόντος αρκετά διαφορετικού, ορθολογικότητα όχι όμως ακόμη εντελώς απονεκρωμένη από την άποψη των ουτοπικών στοιχείων που είχε επεξεργαστεί ενός καλύτερου μέλλοντος. Και απ' αυτή την άποψη, η ιστορική και η νεότερη *μοντέρνα τέχνη*, μέσα σε συνθήκες γενικής κατάπτωσης της κουλτούρας που εμφανίστηκε και αναπτύχθηκε, ως μία απάντηση ακριβώς σ' αυτή την πτώση και ως μία τάση φυγής απ' αυτήν, και η οποία δείχνει ταυτόχρονα ότι δεν είχε χαθεί τελεσίδικα κάθε δυνατότητα ποιοτικής δημιουργίας και δημιουργίας του ριζικά νέου, αποτελεί ένα αξιόπεραστο επιστημολογικό μοντέλο, στο οποίο συνυπάρχουν αρμονικά, διαλεκτικά, η τάση προς την ορθολογικότητα με την τάση προς την ουτοπία. Με λίγα λόγια, αποδεικνύεται για ακόμη μια φορά και κατά τον καλύτερο τρόπο ότι η ουτοπία είναι βασική συνιστώσα του Λόγου*.

Η τάση προς την ορθολογικότητα και προς την ουτοπία αναπτύχθηκε στο εσωτερικό της *μοντέρνας τέχνης* μ' έναν ενιαίο τρόπο, παρά τις εντάσεις ή και τις αντιθέσεις της, οι οποίες πήραν μερικές φορές ακραίες, ίσως δε και αξιόπεραστες, μορφές.

* Μ' αυτή την έννοια, δεν είναι καθόλου τυχαία η επίθεση των μεταμοντέρνων ιδεολόγων και των νεο-θετικιστών και άλλων αποδομητών ενάντια στον Λόγο, στη ριζοσπαστικότητα, και στα ουτοπικά-δυναμικά στοιχεία που περιλαμβάνει, στο όνομα πάντα της αντίθεσής τους στον υποτιθέμενο *ολοκληρωτισμό* του Λόγου, την υποτιθέμενη μεταφυσική υπόσταση της διαλεκτικής και, τέλος, της υποτιθέμενης αντι-επιστημονικής διάστασης της ουτοπίας.

Και αυτή η βασική, και από πολλές απόψεις καθοριστική, τάση αναπτύχθηκε ως αντίδραση – αντίθεση στην επέλαση της ορθολογικοποίησης του συστήματος¹¹, η οποία τελικά μετέτρεψε, υποβίβασε το Λόγο σε υπολογιστικό, εργαλειακό, και διάλυσε τις βάσεις ανάπτυξης των ουτοπιών, θεωρώντας τες αντι-επιστημονικές, ανορθολογικές και τέλος αντιπαραγωγικές. Η ορθολογικοποίηση βέβαια αναπτύχθηκε στηριζόμενη αρκετά σημαντικά στη θεωρία (θεολογία) της προόδου, παραγνωρίζοντας ότι η “απανθρωπιά” οδηγούσε στο “μαρασμό (DEPERISSEMENT) υποκειμένου”¹², για να παραφράσουμε τους Μάρξ και Αντόρνο*.

* Είναι πασίγνωστο το απόσπασμα από την *Κριτική του Προγράμματος της Γκότα* του Μάρξ, σχετικά με το μαρασμό του κράτους (DEPERISSEMENT DE L'ETAT) όταν η κοινωνία φθάσει στον κομμουνισμό. Ο Αντόρνο στο συγκεκριμένο απόσπασμα που αναφέραμε χρησιμοποιεί την ίδια λέξη με το Μάρξ: μαρασμό, αλλά μέσα σε ένα διαφορετικό πλαίσιο. Μιλά δηλαδή για το μαρασμό του υποκειμένου που έχει επέλθει μέσα στις σύγχρονες κοινωνίες. Απ' αυτή την παράφραση που κάνει ο Αντόρνο – κατά την προσφιλή του μέθοδο – του Μάρξ φαίνεται σαφέστατα ότι βρίσκεται σ' ένα *διάρκη διάλογο μ' αυτόν*. Και χρησιμοποιεί τη μορφή της παράφρασης εδώ για να τονίσει την τεράστια διαφορά που υπάρχει ανάμεσα στο σημερινό υποκείμενο που βρίσκεται σε διαδικασία μαρασμού αντί να έχει μαραθεί μέχρι τώρα το κράτος, και στο υποκείμενο της εποχής του Μάρξ (19ος αι.) το οποίο βρισκόταν τότε σε πλήρη ανάπτυξη, συγκρότηση. Μ' άλλους όρους, η ίδια διαδικασία συνιστά τη διαδικασία αποσύνθεσης του υποκειμένου: “Η αποσύνθεση του υποκειμένου συντελείται μέσα στην παραίτησή του στο παντοτινά ταυτόσημο παντοτινά άλλο” Th. Adorno *Minima moralia*, ed Payot, p. 221.

Εξάλλου οι παραφράσεις, πολύ συχνές στο έργο του Αντόρνο, των κειμένων του Μάρξ (δεν μας ενδιαφέρουν εδώ οι άμεσες αναφορές του σ' αυτά αν και πάρα πολύ συχνές), εκτός από ένα καθαρά μορφικό – αισθητικό πρόβλημα που θέτουν από την άποψη της φιλοσοφίας της γλώσσας όπως την είχε συλλάβει και επεξεργαστεί ο Αντόρνο, εντάσσονται στην προσπάθειά του χωρίς σταματημό για να καταλάβει και να εξηγήσει την τεράστια οπισθοδρόμηση, την κατάρπωση που είχε επέλθει στο μεταξύ διάστημα. Αυτή η διαδικασία συνιστά μια διαδικασία αρνητικής συνειδητοποίησης που αποπειράται από τον Αντόρνο και αποκτά εντελώς τραγικές συνιστώσες: ριζοσπαστικός νιχιλισμός. Η επίδραση του νεαρού Λούκατς στον Αντόρνο είναι καθοριστική, αξεπέραστη. Η ανάγνωση που κάνει του Μάρξ είναι σαφώς *λουκατσική*, και γιατί έφθασε στο Μάρξ μέσω Λούκατς, έχοντας μελετήσει αρχικά την *Ιστορία και ταξική συνείδηση*, αλλά κυρίως γιατί διαπιστώνει ότι η κυριαρχία της πραγματοποίησης όλο και επεκτεινό-

Απέναντι στην ανάπτυξη αυτής της αλλοτριωτικής κατάστασης για τον άνθρωπο η μοντέρνα τέχνη αυτονομείται – αυτονόμηση που φθάνει μέχρι σ' απόλυτες μορφές και στην πλήρη ρήξη – από την καταστημένη τάξη, από την κοινωνική πραγματικότητα και από τους επίσημους και κατεστημένους τρόπους σκέψης και έκφρασης. Στο βαθμό όμως που το γίνεσθαι δεν είναι εκ των προτέρων δεδομένο, και μ' αυτή την έννοια η θετικότητα είναι είτε ιδιαίτερα προβληματική, αν όχι εντελώς συγκαταβατική στην υπάρχουσα τάξη πραγμάτων, στο βαθμό που είναι εύκολα ενσωματώσιμη σ' αυτή, είτε χωρίς ουσιαστική υπόσταση, και κατά συνέπεια έχει μετατραπεί σε μια μεταφυσική πλέον κατηγορία, από την άποψη ότι δεν εμπεριέχει ούτε εκφράζει καμία πραγματική τάση προς το ξεπέραςμα της υπάρχουσας αλλοτριωτικής τάξης πραγμάτων, η μοντέρνα τέχνη αναπτύσσει την αινιγματικότητά¹³ της ως μία θεμελιώδη παράμετρο των αναζητήσεών της, μορφικών, αισθητικών ή άλλων. Η αισθητική, μη μπορώντας κατά συνέπεια να παραβλέψει την αινιγματικότητα της τέχνης, διαμορφώνει μια αμφίσημη στάση: Συλλαμβάνει τη διαλεκτική και την κριτική (ή τη διαλεκτική κριτική) ως μία αμφισημία (AMBIGUITE).

III

Η αισθητική δεν παραμένει απαθής σε σχέση με την εξέλιξη της ίδιας της τέχνης, ούτε χρησιμοποιεί έννοιες προκαθορισμένες και αποστεωμένους όρους. Ούτε διακατέχεται από μία κούφια ορισμομανία, με την έννοια ότι δεν προσπαθεί να ορίσει, ανεξάρτητα από την ίδια την τέχνη, την εξέλιξή της και τα προβλήματα που θέτει, έννοιες, μεθόδους, κανόνες, αν και σ' ένα κάποιο βαθμό αυτονομείται από την τέχνη (όπως και από την κοινωνιολογία και τη φιλοσοφία), μελετώντας την σ' ένα αυστηρά θεωρητικό επίπεδο. Δεν αυτονομείται όμως εντελώς από την τέχνη, θεωρώντας, αλλά και ταυτόχρονα αποδεικνύοντας, ότι υπάρχει ένα κοινό πεδίο συνάντησής της μ' αυτήν, το οποίο είναι αυτό της θεώρησης του κόσμου ή της ιδεολογίας ή, τέλος, της ιδεολογικής κριτικής. Η μεγάλη τέχνη, και ιδιαίτερα η μοντέρνα, όπως και η διαλεκτική και κριτική φιλοσοφία, και ιδιαίτερα η αισθητική, μέσα από σχεδόν ολοκληρωτικά διαφορετικές μεθόδους και διαδικασίες καταλήγουν στη σύλληψη και επεξεργασία

ταν. Ο Αντόρνο λοιπόν δεν ήταν μαρξιστής έστω λουκατσικός; Ή, αν ζούσε ο Μάρξ στον ΧΧο αι., μπορεί να μην ήταν αντορνικός, πάντα via Λούκατς, που είναι το πιθανότερο;

μερικών κοινών στοιχείων. Ανάμεσα στη θεώρηση του κόσμου που διαπερνά την τέχνη ή σ' αυτήν την οποία φθάνει (η τέχνη), και αυτήν της φιλοσοφίας, υπάρχει ένας βαθύτερος σύνδεσμος, ένας βαθύτερος και ουσιαστικός διάλογος: Οι αναφορές και οι στόχοι τους είναι κοινοί: Η εναγώνια αναζήτηση της χειραφέτησης του ανθρώπου.

Μ' αυτή την έννοια, η αισθητική προσπαθεί συνειδητά να "διαβάσει" την πρωτοπόρα καλλιτεχνική δημιουργία και να προσαρμόσει τις έννοιες και τις μεθόδους της σ' αυτήν και στις ιδιαιτερότητές της, θέντοντας ταυτόχρονα ερωτήματα στην τέχνη και εξετάζοντάς την κριτικά. Μέσα απ' αυτήν την σύνθετη όσο και πολύπλοκη διαδικασία η αισθητική δε στοχεύει στη δημιουργία *νορμών*, εξωτερικών από την τέχνη, ώστε να τις επιβάλλει σ' αυτήν, ούτε στη δημιουργία κανενός αποστεωμένου θεωρητικού συστήματος, στο οποίο να εντάξει την ιστορική εξέλιξη της κοινωνίας και της τέχνης. Αντίθετα, το "σύστημα" το οποίο δημιουργεί είναι στην ουσία ένα αντισύστημα, όπως ακριβώς η μοντέρνα τέχνη, και κυρίως στην μπεκετική της εκδοχή, δημιούργησε ένα είδος αντι-συστήματος*, ανοικτό σε παρά πέρα ερμηνείες, αναπτύξεις, επεξεργασίες. Η αισθητική αντίθετα μας παρέχει μια αρκετά επεξεργασμένη μέθοδο προσέγγισης της τέχνης, από την άποψη της ανάγκης παρά πέρα εμβάθυνσης. Βέβαια, η μέθοδος της αισθητικής είναι αποτέλεσμα και των μεθοδολογικών κατακτήσεων των κοινωνικών επιστημών και της φιλοσοφίας. Η αισθητική όμως αλλάζει το κέντρο βάρους τους, μεταθέτει το ενδιαφέρον τους, τοποθετώντας στο κέντρο του ενδια-

* Το ίδιο ισχύει και γενικότερα με τη φιλοσοφία, αν κρίνουμε από τη μορφή της *DIALECTIQUE NEGATIVE*, éd Payot, με την έννοια ότι η φιλοσοφία σαν τέτοια δεν μπορεί να λάβει υπόψη της τις μορφικές κατακτήσεις της τέχνης, και ακόμη περισσότερο, η *μοντέρνα* και κριτική φιλοσοφία ιδιαίτερα δανείζεται κατά κάποιο τρόπο, τα κύρια μορφικά στοιχεία της από την τέχνη. Και *μορφή* σημαίνει περιεχόμενο, ακόμη και αν δεν πρόκειται για αισθητική, και μ' αυτή την έννοια, η εισφορά της τέχνης στη φιλοσοφία, και στη σκέψη πιο γενικά, είναι ανυπολόγιστη: Η τέχνη ήταν εκείνη που επέβαλε μια μοντέρνα μορφή και γραφή στη φιλοσοφία. Διαφορετικά η φιλοσοφία θα τοποθετούνταν στον προηγούμενο αιώνα, βλέπε και στους πιο πριν. Αντίθετα αν εξετάσουμε ιστορικά το θέμα, είναι εύκολο να διαπιστώσουμε ότι η φιλοσοφία αναπτύχθηκε πάντα ως μοντέρνα και από την άποψη της μορφής αλλά και από την άποψη του *περιεχομένου*, και κατά κανόνα βρισκόταν σε στενό διάλογο και αλληλοεπίδραση με την τέχνη.

φέροντός της το έργο τέχνης κατ' αρχήν σαν τέτοιο, και τη διαλεκτική του έργου με την κοινωνία στη συνέχεια.

Η αισθητική έχει κατακτήσει τα θεωρητικά εργαλεία και εφόδια για την κριτική μελέτη της δημιουργίας σήμερα, λαμβάνοντας όμως πάντα ως προϋπόθεση την ύπαρξη του έργου τέχνης ως αυτόνομη και αυθύπαρκτη οντότητα. (Διαφορετικά δεν έχει νόημα η οποιαδήποτε αισθητική απόπειρα). Ακόμη παρά πέρα, βοηθά στη διερεύνηση των προβλημάτων που θέτει η σημερινή κρίση της κουλτούρας, καθώς και στη διερεύνηση των δυνατοτήτων ξεπεράσμάτος της, ακολουθώντας όμως πάντα μιαν αυστηρά μεθοδολογική διαδικασία, γεγονός που σημαίνει *κριτική θεματοποίηση της κουλτούρας* και των προβλημάτων που εντάσσονται σ' αυτήν, θεωρώντας ή μελετώντας τα ανά δύο, κατά την προσφιλή μέθοδο του SIMMEL¹⁴, ή παίρνοντας ακόμη και περισσότερα από δύο, αν και σπανιότερα. Βέβαια εδώ σχηματοποιούμε σ' ακραίο βαθμό λόγω της πολυπλοκότητας του θέματος.

Μ' αυτή την έννοια, η παραπάνω απαρίθμηση δεν έχει κανένα ιεραρχικό στοιχείο, ούτε και θα πρέπει να εκληφθεί ως μία σειρά, την οποία πρέπει κάποιος ν' ακολουθήσει υποχρεωτικά. Το βασικό είναι πως η σκέψη θα φθάσει σε μια κριτική της κουλτούρας, θεωρώντας (κουλτούρα) ταυτόχρονα την απολύτως απαραίτητη για τη σύγχρονη καλλιτεχνική δημιουργία, όπως εξάλλου συνέβη με την ιστορική μοντέρνα τέχνη. Η κουλτούρα βέβαια είναι το ίδιο αναγκαία για τη φιλοσοφία, ακόμη δε και για την ίδια της την ύπαρξη σε μια σύγχρονη (μοντέρνα) εκδοχή της¹⁵, και γενικότερα για τη σκέψη.

Αν δούμε ιστορικά το θέμα, εξετάζοντας την περίπτωση της εξέλιξης της σκέψης του σημαντικότερου ίσως φιλοσόφου του ΧΧου αι., του Αντόρνο, διαπιστώνουμε ότι η συγγραφή του *Minima moralia*¹⁶, που ίσως αποτελεί το απόγειο της κριτικής της κουλτούρας, προηγείται από τη συγγραφή της *Αρνητικής διαλεκτικής*¹⁷, δηλαδή ενός από τα σημαντικότερα φιλοσοφικά έργα του ΧΧου αι. και της *Αισθητικής θεωρίας*¹⁸, η οποία είναι το επιστέγασμα όλων των προηγούμενων ερευνών του Αντόρνο και η οποία εκφράζει μια καμπή στην εξέλιξη της νεότερης σκέψης. Αυτά όμως τα τρία βιβλία, όπως και η *Διαλεκτική του Λόγου*¹⁹, (σε συνεργασία με τον Μ. Χορκχάιμερ), η οποία συνιστά βασική φιλοσοφική αναφορά για όλο το εγχείρημα του Αντόρνο, δεν αποτελούν κανενός είδους σύστημα²⁰, κάτι που εξάλλου είναι εντελώς ξένο με τη σκέψη του Αντόρνο. Απλούστατα καταγράφουν μ' ένα αξιοθαύμαστο κριτικό και διαλεκτικό πνεύμα τις πολλαπλές και

ταυτόχρονα *σύγχρονες* κοινωνιολογικές, φιλοσοφικές και αισθητικές έρευνες του Αντόρνο, οι οποίες προφανώς δεν εξαντλούνται μόνο μ' αυτά τα βιβλία²¹. Και βέβαια ο ερευνητής παραμένει ελεύθερος να ξεκινήσει από οποιοδήποτε έργο του Αντόρνο στην προσπάθεια διερεύνησης των προβλημάτων που σχετίζονται με την κουλτούρα, την κρίση της και την κριτική της, προβλήματα που μας απασχολούν εδώ αμεσότερα. Και γενικότερα, είναι απόλυτη ανάγκη ν' αποφευχθεί η διαμερισματοποίηση του Λόγου, όπως το θέλουν διάφορες αγοραίες αντιλήψεις, ξεκινώντας πάντα οποιαδήποτε έρευνα από την παραδοχή της μεθοδολογικής αρχής της ολότητας, της διαλεκτικής και του διαλεκτικού περάσματος από τον ένα κλάδο στον άλλο.

Είναι επίσης αναγκαίο να υπογραμμιστεί ένα άλλο βασικό σημείο: Παραφράζοντας το νεαρό Λούκατς²², μπορούμε να διερωτηθούμε αν ο πολιτισμός αποτελεί πλέον μια τελειωμένη και κλειστή ολότητα ή αν παραμένει προβληματική. Να διερωτηθούμε δηλαδή αν θα πρέπει να θεωρήσουμε τον πολιτισμό τελειωμένο, με μια αρνητική (υποβιβαστική) έννοια ή αν ο πολιτισμός μπορεί να μετεξελιχθεί προς κάτι το καλύτερο, το ανώτερο: αν κατορθώσει να θέσει στο κέντρο του τον άνθρωπο, ανατρέποντας και διαλύοντας την κυριαρχία της σύγχρονης βαρβαρότητας και νεο-βαρβαρότητας. Και εδώ δεν εννοούμε μόνο τον *τεχνικό* πολιτισμό και την κυριαρχία του, που είναι ήδη γεγονός πάνω στην κουλτούρα, πρόβλημα οπωσδήποτε σημαντικό και το οποίο έχει απασχολήσει ήδη σημαντικά την κοινωνιολογία της κουλτούρας από τις αρχές του αιώνα. Το πρόβλημα, αντίθετα, τίθεται με μία πιο γενική μορφή ως εξής: Η κριτική της προόδου, της (ποσοτικής) ανάπτυξης και του *προντουκτιβισμού* μπορεί να μετατραπεί σε υλική δύναμη, σε δύναμη ανατροπής, δημιουργώντας ταυτόχρονα τις προϋποθέσεις ξεπεράσματος των κοινωνικών *νόμων*, που δημιουργούν την ανεξέλεκτη ανάπτυξη και ταυτόχρονα τις προϋποθέσεις σύλληψης ενός άλλου κοινωνικού και πολιτιστικού μοντέλου, μιας άλλης κουλτούρας; Αυτή η διερεύνηση χρειάζεται ακριβώς να γίνει, ξεκινώντας από τις μορφές της μοντέρνας τέχνης και θεωρώντας τες στις σχέσεις τους με τον πολιτισμό, την κουλτούρα και την κοινωνία. Μ' αυτή την έννοια, είναι αναγκαία η μετατροπή της αισθητικής (λαμβάνοντας ως απώγειο αλλά και ως μία νέα αφετηρία την *Αισθητική θεωρία*²³ του Αντόρνο) σε μία *σύγχρονη* μοντέρνα φιλοσοφία της κουλτούρας, κατά πολύ γενικότερη από την πρώτη, αλλά όχι λιγότερο αυστηρή, επιστημονική και συστηματική. Και σύμφωνα με το παραπάνω, το κείμενο αυτό μπορεί να θεωρηθεί μία πρώτη εισα-

γωγή σε μία τέτοια προβληματική*.

Παρόλη όμως την επιστημονικότητα μιας τέτοιας απόπειρας είναι δύσκολο ν' αποφευχθεί η λεγόμενη κριτική του Πρίγκηπα, για να θυμηθούμε τον Γκράμσι. Αντίθετα, είναι αναγκαίο ν' αποφευχθεί όσο το δυνατό περισσότερο μια ηθικολογική-οπτική και στάση, κάτι το οποίο δεν απόφυγε ο Αντόρνο στο *MINIMA MORALIA*²⁴. Αυτός εξάλλου είναι και ο κύριος λόγος για τον οποίο η παραπάνω απόπειρα χρειάζεται να μην αλλάζει οπτική μη ξεφεύγοντας από την οπτική της γκραμσιανής ιδεολογικής ηγεμονίας, και τουλάχιστον μη ξεφεύγοντας από την οπτική της ιδεολογικής κρίσης.

Με μία γενική μορφή το πρόβλημα τίθεται με την εξής μορφή: Υπάρχει μια συγκεκριμένη καθολικότητα της κουλτούρας και ποια; Η κουλτούρα σημαίνει εξ ορισμού αλλοτρίωση και μόνο, οπότε το όλο πρόβλημα ανάγεται στη μελέτη της αλλοτρίωσης και κατά συνέπεια η κριτική της κουλτούρας δε μπορεί να χωρήσει παρά πέρα από την κριτική της αυταπάτης;

Σύμφωνα με τον Αντόρνο η αυταπάτη είναι κεντρικό θέμα της κριτικής της κουλτούρας, με την έννοια ότι η "κουλτούρα δημιουργεί την *αυταπάτη* μιας κοινωνίας που θα ήταν αντάξια του ανθρώπου, η οποία όμως *δεν υπάρχει*"²⁵. Μ' άλλα λόγια, η σκέψη σήμερα μπορεί να περιοριστεί σε μια *κριτική* της κουλτούρας, θεωρώντας την ως ιδεολογία κατά τα πρότυπα του Μάρξ; Ακόμη παρά πέρα: Η κουλτούρα καθορίζεται μόνο από οικονομικούς παράγοντες ή είναι κάτι το κατά πολύ σύνθετο, κρίνοντας από τους διάφορους ανταγωνισμούς που αναπτύσσονται σήμερα γύρω απ' αυτήν και την πολιτιστική, επικοινωνιακή κτλ. κυριαρχηση; Και θέτοντας το πρόβλημα μ' ένα ριζοσπαστικότερο τρόπο, μπορούμε να διερωτηθούμε για το αν μπορεί να γίνεται λόγος για κουλτούρα σήμερα, δεδομένου του γεγονότος ότι περιορίζεται όλο και περισσότερο η ένταση που υπάρχει ανάμεσα στην κουλ-

* Εξάλλου δεν θα πρέπει ν' αποκλειστεί και η περίπτωση ένταξης της αισθητικής σε μια φιλοσοφία της κουλτούρας, οπωσδήποτε δυνατή. Σ' αυτή την περίπτωση όμως χρειάζεται μια διερεύνηση των μεθοδολογικών προβλημάτων που συνεπάγεται μια τέτοια απόπειρα, γενικολογίας και επιφανειακότητας, εντελώς ξένων προς την αισθητική. Μ' αυτή την έννοια, χρειάζεται μία επιμονή στην αισθητική, και κατά κάποιο τρόπο ένας μεθοδολογικός προκαθορισμός της φιλοσοφίας της κουλτούρας από την αισθητική. Επί πλέον, δεν είναι ανάγκη να επαναληφθούν τα ίδια λάθη του SIMMEL, δηλαδή σχετικισμός συνοδευόμενος με θετικισμό.

λούρα και στον πολιτισμό, με σαφείς τις τάσεις ελαχιστικοποίησης: Η κουλτούρα τείνει όλο και περισσότερο να υποταχθεί στον πολιτισμό, δηλαδή στον τεχνολογικό πολιτισμό, και κατά συνέπεια να *συρρικνωθεί* ως τέτοια και τέλος να εξαφανισθεί ως είδος. (*Τεχνολογία, και βιομηχανικός, Πολιτισμός: διαλεκτική σχέση τους στον Αντόρνο*).

IV

Μια άλλη δέσμη ερωτημάτων σε σχέση με την κουλτούρα ανάγεται στην ύπαρξη ή μη σήμερα προχωρημένων αισθητικών και καλλιτεχνικών ανατρεπτικών μοντερνιστικών *εμπειριών* και στη δυνατότητα διατήρησης, κατά συνέπεια μη ενσωμάτωσής τους στο σύστημα. Η *βιομηχανία* της κουλτούρας, ήδη άκρως αναπτυγμένη μέχρι τώρα μέσα στις κοινωνίες του ύστερου καπιταλισμού, αποκτά όλο και περισσότερο έναν κυρίαρχο όσο και δεσμευτικό ρόλο, λαμβάνοντας υπόψη την πρόσφατη τεράστια επέκταση των *MME*. Μήπως αυτή η αλλαγή μπορεί να είναι ή να γίνει συνώνυμη και μάλιστα με την οποιαδήποτε έννοια, με την ποιοτική άνοδο και την πνευματική απελευθέρωση; Ή αντίθετα, με μία παρά πέρα και πιο τέλεια χειραγώγηση, αδιανόητη εδώ και αρκετό καιρό, και της οποίας διαπιστώνουμε ήδη τα πρώτα εντελώς ανησυχητικά σημάδια;

Με ένα διαφορετικό τρόπο, μπορούμε ν' αποδώσουμε αυτή την κατάσταση ως εξής: Ενώ στον Μάρξ το σύστημα αντιτίθεται στον *'Βιόκοσμο'* (εξ ου και η τάση ατομικής και συλλογικής χειραφέτησης, δηλαδή προσπάθειας δημιουργίας μιας νέας πνευματικής-πολιτιστικής ποιότητας), σήμερα συμβαίνει το εντελώς αντίθετο: Το σύστημα λειτουργεί – η υπόστασή του είναι πλέον τέτοια – ως μηχανισμός ρύθμισης, επιβολής, απορρόφησης των εντάσεων και των αρνήσεων. Ακόμη και στο επίπεδο της γλώσσας, της παιδείας κτλ., οι τάσεις υποταγής που αναπτύσσονται είναι όχι μόνο σαφείς αλλά και κυρίαρχες, καθοριστικές. Και ο μοναδικός σκοπός δεν είναι άλλος, απ' αυτό που αποκαλεί ο Χάμπερμας *αποικιοποίηση του 'Βιόκοσμου'*. Οπότε τι απομένει από την κουλτούρα, αλλά και τι μπορεί να κάνει η κουλτούρα, ώστε να ξεπεραστεί αυτή η κατάσταση; Είναι δυνατό να γίνει πλέον λόγος για ανάπτυξη της κουλτούρας, για αυτονόμηση μέσω της κουλτούρας, για απελευθέρωση; Διατηρούνται και σε ποιο βαθμό, δυνατότητες ανάπτυξης φυγόκεντρων τάσεων και προχωρημένων απελευθερωσιακών εμπειριών; Μπορεί ν' αναπτυχθεί σε γενικότερη βάση ένα σχέδιο *εναλλακτικής* κουλτού-

ρας, με την έννοια ότι θα μπορούσε ν' απαντήσει θετικά στη γενικευμένη κρίση της κουλτούρας, στο βαθμό που το υποκείμενο βρίσκεται σε κρίση, σε παρατεταμένη αποχή; Πώς θα γίνει δυνατό το ξεπέρασμα της προχωρημένης αποσύνθεσης της κυρίαρχης κουλτούρας; Μ' αυτούς, τέλος, τους όρους τι μπορεί να κατορθώσει η οποιαδήποτε *επικοινωνιακή* προσπάθεια ή δραστηριότητα, έστω και αν συλλαμβάνεται ως μία ενεργή διαϋποκειμενικότητα, δεδομένης της ιστορικής, ή σχεδόν, αδυναμίας της υποκειμενικότητας να ξεπεράσει στο άμεσο μέλλον την κρίση της; Ποιες μπορεί να είναι οι πραγματικές βάσεις, τα κοινωνικά περιθώρια της ανάπτυξης της κουλτούρας, δεδομένης της ελαχιστικοποίησης που φθάνει μέχρι το μηδέν του βάθους του αισθητού κόσμου των ατόμων που συνθέτουν τη μοντέρνα κοινωνία;

Η κριτική της κουλτούρας όμως δεν αρκείται στη φιλοσοφία του υποκειμένου. Έχει ανάγκη και την κοινωνιολογία. Διότι, μόνο μέσα από την κοινωνιολογική διερεύνηση της σύγχρονης ανθρώπινης συνθήκης μπορεί ν' αποφύγει διάφορες (νεο-) μεταφυσικές παρεκτροπές, μπορεί να συλλάβει το ανθρώπινο και κοινωνικό είναι *συγκεκριμένα*, μπορεί να διερευνήσει τις διάφορες συνιστώσες αυτής της συνθήκης, θεωρημένες μέσα στην υλικότητά τους. Έχει δηλαδή ανάγκη από μία *σύγχρονη θεωρία* που θα ασχολείται με τις κοινωνικές καταστάσεις, διαφοροποιήσεις και μετατροπές μέχρι την τελευταία τους λεπτομέρεια. Στην προκειμένη περίπτωση, η *μελέτη της τεχνικής και της σύγχρονης τεχνολογίας*, καθώς και των αλλαγών που επιφέρει η εισβολή των τελευταίων στην κοινωνική δομή και συνείδηση συνιστά σύμφωνα με το πνεύμα, αλλά και με το γράμμα, της *μαρξικής θεωρίας*²⁶ το πρώτο βήμα για την κατανόηση πλήθους άλλων προβλημάτων, διαφορετικά αδύνατα. Με διαφορετικούς όρους: Είναι αδύνατη η σύλληψη των *νέων ιδεολογικών μορφών* που εμφανίζονται αναγκαστικά, όταν εμφανίζονται ριζικές αλλαγές της *βάσης*, αλλαγές που, σύμφωνα με το Μάρξ, οφείλονται στις αλλαγές (*ή στην εξέλιξη*) της *τεχνικής*.

Έτσι η κοινωνική διαλεκτική, όπως την επεξεργάστηκε και μας την παρέδωσε ο Μάρξ, εντάσσεται σε μία σύγχρονη κοινωνιολογία της *κουλτούρας* η οποία ξεκινά από την *ανάλυση της τεχνικής και των επιπτώσεών της στην κοινωνική δομή και συνείδηση και φθάνει στην κριτική μελέτη του τεχνολογισμού, του τεχνοκρατισμού και του τεχνικού πολιτισμού* γενικότερα, περνώντας από την *κοινωνιολογία της τέχνης* (τέχνη: ειδική περίπτωση ιδεολογικών μορφών), των πόλεων, του κράτους, των θεσμών γενικότερα, των συνηθειών κτλ. Αυτή η μεθοδολογία επι-

τρέπει την ανίχνευση της κοινωνικής διάστασης της κουλτούρας, πράγμα εντελώς βασικό για την κατανόησή της σε βάθος. Η κουλτούρα δεν είναι, ούτε ήταν ποτέ, υπερταξική, α-κοινωνική ή α-ιστορική και αυτό παρά τις διάφορες, λιγότερο ή περισσότερο σημαντικές καθολικές ή μη, συνιστώσες της. Και κατά συνέπεια, ένα σημαντικό πρόβλημα από την άποψη της πράξης που τίθεται σήμερα, συνίσταται στις δυνατότητες (ή μη) μετατροπής της κριτικής της κουλτούρας σε ηγεμονική, δεδομένης της γενικότερης υποβάθμισης και υποχώρησης της κουλτούρας γενικά. Μ' αυτή την έννοια, είναι προφανές ότι η κοινωνιολογία και η φιλοσοφία της κουλτούρας εντάσσονται άμεσα ή έμμεσα σ' αυτή τη ριζοσπαστική προβληματική και στην, κατά τον ίδιο βαθμό, ριζοσπαστική προοπτική. Αλλά μπορούμε από τώρα να προσδιορίσουμε, έστω και εντελώς σχηματικά, τα στοιχεία της νέας και ηγεμονικής κουλτούρας. Αυτά θα διαρθρώνονται κυρίως γύρω από:

- Την αναζήτηση, και ακόμη περισσότερο την πραγματοποίηση, της *αυτονομίας* των ατόμων, απελευθερωμένων πλέον από την παραγωγή. (Η κουλτούρα δεν ανάγεται στη σφαίρα της παραγωγής υλικών και τεχνικών αγαθών και μάλιστα μ' ένα καταναγκαστικό τρόπο. Αντίθετα είναι ανάγκη να συλληφθεί ως μία απολύτως εξω-παραγωγική – και έξω καταναγκαστική – εργασία. Δηλαδή ως εργασία χειραφετησιακή των ανθρώπων, των κοινωνικοποιημένων και ολοκληρωμένων πλέον ανθρώπων).
- Τον αυτοπροσδιορισμό των ατόμων.
- Την ανάπτυξη νέων, ριζοσπαστικών και απελευθερωμένων από την ετερονομία συλλογικοτήτων και νέων θεωρήσεων του κόσμου που θ' αντιστοιχούν σ' αυτές τις νέες συλλογικότητες.
- Την απελευθέρωση από την ιδεολογία (ψευδή συνείδηση) και από όλες τις εκφράσεις της: πολιτική, θρησκεία κτλ.
- Την πλήρη ανάπτυξη της ελεύθερης δημιουργίας και δημιουργικότητας όλων.
- Την ανάπτυξη των οργανικών στοιχείων μεταξύ της κοινωνικής και πνευματικής δραστηριότητας.

Αλλά δεν επιτρέπονται αυταπάτες: Παρά την έστω και περιορισμένη δυνατότητα ηγεμονικών τάσεων στο χώρο της κουλτούρας, αν και όλο και περιοριζόμενων μέχρι τώρα, μόνο με την κοινωνική επανάσταση απελευθερώνεται πραγματικά ο άνθρωπος και η κουλτούρα. Μέχρι τότε η κριτική της κουλτούρας δε μπορεί παρά να περιορίζεται στην κριτική του πρίγκηπα²⁷ και στην κριτική διερεύνηση των ιδεολογικών όρων της κρίσης της σύγχρονης κουλτούρας και των διαφοροποιήσεών τους.

V

Αυτή η κριτική διερεύνηση σημαίνει σήμερα πολεμική ενάντια στον μεταμοντερνισμό, την *αποδόμηση*, τη *νέα δεξιά*, το *νεοφιλελευθερισμό*²⁸. Διότι, σε τελική ανάλυση, δε θα πρέπει να μας διαφεύγει ότι ο νεοσυντηρητισμός συνδέεται στενά με μία σημαντική διαφοροποίηση "του πνεύματος του λαού" προς την υιοθέτηση και την αποδοχή αντίστοιχων (νεοσυντηρητικών) προτύπων. Ταυτόχρονα, είναι αναγκαία η ανίχνευση αρχικά και η διερεύνηση στη συνέχεια αυθόρμητης δημιουργίας στοιχείων κουλτούρας, στο βαθμό βέβαια που μπορούν και διασώζονται μέσα στις κοινωνίες πάντα του ύστερου καπιταλισμού, λόγω ακριβώς της προχωρημένης αποικιοποίησης του *βιόκοσμου*. Και η αποικιοποίηση σημαίνει ανοχή στη δημιουργία πολιτιστικών προτύπων που δεν είναι τίποτε άλλο από ιδανικοποίησή της ενσωμάτωσης, διάδοση και διάχυση δημιουργιών που ανάγονται στην ψευδή συνείδηση και στην ιδανικοποίηση της ως τέτοιας. Σημαίνει τέλος αποδοχή της κυριάρχησης. Και αυτή βέβαια η άκρως αλλοτριωτική διαδικασία δεν έχει τελειωμό, ανακυκλώνεται ανανεύσιμη, επεκτείνεται, επαναλαμβάνεται και ούτω καθεξής.

Αλλά το ίδιο, αν όχι περισσότερο, απαισιόδοξα συμπεράσματα συνάγονται, λαμβάνοντας υπόψη τη σημερινή κρίση της κουλτούρας και την αδυναμία της να επεξεργαστεί εναλλακτικά πρότυπα, να χειραφετηθεί απ' αυτή την αρνητική και υποβιβαστική κατάσταση. Η *τεράστια* διάδοση των *νέων τεχνολογιών*, χωρίς να ξεχνιέται επί πλέον και η αντίστοιχη θεολογία που τη συνοδεύει, ενταγμένη στενά στην αναζήτηση της μεγιστοποίησης των κερδών των μονοπωλίων, περιορίζει σημαντικά τις παραδοσιακές κουλτούρες, τις παραδοσιακές μορφές εργασίας, προχωρεί στην *ορθολογικοποίηση* της κοινωνίας. Η εργασία ειδικότερα δε μεταμορφώνεται απλά, για να παραφράσουμε τον Γκόρζ²⁹, αλλά περιορίζεται, εξαφανίζεται προκαλώντας ταυτόχρονα και την εξαφάνιση του συλλογικού εργαζομένου. Αντίθετα, οι μορφές εργασίας που γεννούνται από τις σύγχρονες *τεχνολογίες* απέχουν κατά πολύ από το να θεωρηθούν ως "πηγές κάθε πλούτου και ευτυχίας". Ακόμη παραπέρα: όλες οι μορφές κουλτούρας που συνδέονταν παραδοσιακά με την εργατική τάξη και που αποκαλούνταν εργατικές κουλτούρες, έχουν καταρρεύσει εντελώς, χωρίς όμως στη θέση τους να έχουν, ούτε και να μπορούν να δημιουργηθούν, νέες και ριζοσπαστικές τέτοιες. Τα πάντα ισοπεδώνονται από τον *καλπάζοντα τεχνολογισμό*. Και χωρίς να πριμοδοτείται εδώ κανένα παραδοσιακό πρότυπο κουλτούρας, θα πρέπει να γίνει συνείδηση ότι η αντιπαράθεση του παραδοσια-

σμού με τον τεχνικό – τεχνολογικό – τεχνοκρατικό “μοντερνισμό”-ορθολογισμό δεν έχει γεννήσει καμία δημιουργική σύνθεση, παρά μόνο αντιδραστικές φυγές προς την προ-μοντέρνα ιστορική περίοδο (βλ. *νεορθοδοξία, μεταμοντερνισμός*, ακόμα και από ορισμένες απόψεις η ιδεολογία των πράσινων δεν ξεφεύγει απ’ αυτή τη διαπίστωση). Ούτε είναι δυνατό να προβλεφθεί αν η παρά πάνω αντίθεση δημιουργήσει κάποια *κριτική σύνθεση*. Ούτε ακόμη αρκεί η οποιαδήποτε αλλαγή πολιτικής έκφρασης για να διαφοροποιηθεί θετικά για τον άνθρωπο αυτή η κατάσταση, στο βαθμό που οι αλλαγές που έχουν επέλθει και επέρχονται είναι βαθύτερες και μονιμότερες. Ανάγονται δε, σε μια συνολικότερη αντίληψη περί κουλτούρας και ανθρώπου που διαμορφώνει και επιβάλλει χωρίς σημαντικές αντιστάσεις το κυρίαρχο μπλόκ, στενά υποταγμένων στις νέες παραγωγικές και *τεχνικές* του ανάγκες. Εξάλλου και οι διάφορες ρεαλιστικές, εκσυγχρονιστικές, κτλ., πολιτικές εκφράσεις δεν είναι τίποτε άλλο από αποκρύψεις των προσαρμογών τους στις κυρίαρχες ανάγκες και απαιτήσεις του συστήματος.

Καθίσταται πλέον σαφές, ότι, μέσα σ’ αυτές τις διαγραφόμενες εντελώς αρνητικά συνθήκες, μόνο τα νέα καλλιτεχνικά ρεύματα και οι νέες πρωτοπορίες, στο βαθμό που δεν ενσωματώνονται, κατορθώνουν να επεξεργαστούν νέα και απελευθερωτικά πρότυπα, έστω και ουτοπικά: Παραμένουν οι μόνοι ίσως δημιουργοί κουλτούρας. Οι διάφορες αντικουλτούρες που είχαν εμφανιστεί στα νεότερα χρόνια, όπως Χίπυς, φεμινισμός, νέα αριστερά και πρόσφατα η οικολογία, δεν κατόρθωσαν και ούτε μπορούν όσες επιβιώνουν ακόμη, να επεξεργαστούν ολικά πρότυπα μαι νέας κουλτούρας στο βαθμό που ήταν, και παρέμειναν, όσα απ’ αυτά συνεχίζουν να διατηρούνται ακόμη, κινήματα μερικά. Αλλά ακόμη χειρότερα: Μέσα από τα συντρίμια των χίπυς και του φεμινισμού αναδείχθηκαν μ’ έναν εντελώς αντιστραμμένο τρόπο μερικές νέες κουλτούρες και ιδεολογίες, οι οποίες έχουν σαν βασικό πυρήνα τους το χρήμα, το φαλοκρατισμό, τον κυνισμό, την αποσύνθεση του ατόμου, την αποδοχή την επιβολή και την ιδανικοποίηση της κυριαρχησης.

Απέναντι σ’ αυτή την ολικά αρνητικά διαγραφόμενη κατάσταση, σε πλήρη επέκταση και εξ αιτίας του γεγονότος αυτού, η κουλτούρα δεν μπορεί παρά να συλληφθεί ως *αντίσταση*. Ως κριτική, βλέπε αρνητική στάση ζωής. Ως αναζήτηση της απελευθέρωσης. Ως άρνηση της κατεστημένης τάξης πραγμάτων και όλων των ιδεολογικών εκφράσεών της. Ως αναζήτηση νέων και απελευθερωτικών μορφών σκέψης, τέχνης και πράξης.

Η κουλτούρα παραμένει ακόμη βασική προϋπόθεση της τέχνης, της φιλοσοφίας και γενικότερα της σκέψης, με την έννοια ότι τα ενεργητικά στοιχεία της (κουλτούρας) μπορούν να μετασχηματιστούν σε μορφές, σ' ορθολογικές αναπτύξεις και γενικότερα σε στοχασμούς (REFLEXIONS)³⁰. Μ' αυτό τον τρόπο, και σε συνδυασμό με μία απελευθερωτική πράξη, μπορεί να δημιουργηθεί, να συλληφθεί το μοντέλο του ολικού ανθρώπου, του κοινωνικοποιημένου ατόμου. Διαφορετικά, η τέχνη ξεπέφτει εύκολα σε μιμητισμό και σε μανιερισμό· η φιλοσοφία σε σχολαστικισμό· η σκέψη σε κλισέ· ο άνθρωπος δεν κατορθώνει να ξεφύγει από την κυριαρχία της αλλοτριώσης. Προς το παρόν πάντως η τεχνολογική κυρίως αλλοτρίωση, καθώς και η αλλοτρίωση η προκαλούμενη από την ανεξέλεκτη εξάπλωση των ΜΜΕ συνεχίζουν την επέλασή τους. Από την άλλη μεριά, η φιλοσοφία, η θεωρία, η τέχνη και γενικότερα η κουλτούρα, κυρίως δε στις κριτικές τους εκδοχές, κάθε μία στο χώρο της και με τον τρόπο της συνεχίζουν το μοναχικό δρόμο τους, προσπαθούν να διαλύσουν τους συνδέσμους του κυρίαρχου λόγου που υποβιβάζει το βίωμα στη σιωπή, την κουλτούρα στην ανυπαρξία, τον άνθρωπο στο μηδέν και τη ζωή σε καταναγκασμό³¹.

Σημειώσεις

1. Βλ. κυρίως Th. Adorno, *Minima moralia*, éd. Payot και *Dialectique négative*, éd. Payot.
2. Βλ. Th. Adorno, *Théorie esthétique*, éd. Payot.
3. Ed. Payot, p. 23.
4. Για αυτό το θέμα βλ. M. Horkheimer, *Théorie critique*, éd. Payot, S-Y.Kha, "Le concept de materialisme de Horkheimer", in *De Marx au marxisme*, ouvrage collectif, éd. du C.N.R.S., pp. 117-24, Δ. Μαρκής "M. Horkheimer - Κριτική θεωρία των κοινωνικών επιστημών", *Τεύχη Πολ. Οικονομίας*, No 5..
5. M. Horkheimer - T. Adorno, *Κοινωνιολογία*, εκδ. Κριτική, σ. 43. Η υπογράμμιση είναι δική μας.
6. Βλ. K. Kosik, *Η διαλεκτική του συγκεκριμένου*, εκδ. Οδυσσέας.
7. Ed. Klincksieck.
8. *Αισθητική*, éd. Flammarion, coll. Champs libres, vol. 4.
9. Philosophie de l'art, éd. Klincksieck, *L'Âme et les formes*, éd. Gallimard, *La Théorie du roman*, éd. Médiations.
10. *Η οργάνωση της κουλτούρας*, εκδ. Στοχαστής.
11. Εδώ αντιπαραβάλλεται η περίφημη ανάλυση του M. WEBER για την προσγείωση -απο-ιεροποίηση (désenchantement - désacralisation) όπως την έχουν επεξεργαστεί στη συνέχεια οι J. Habermas, W. Wellmer κ.ά.

12. Βλ. Th. Adorno, *Minima moralia*, éd Payot, p. 32.
13. Βλ. Th. Adorno, *Paralipomena*, in *Théorie esthétique*, éd. Klincksieck 2e édition.
14. Βλ. G. Simmel, *La philosophie de la modernité*, éd. Payot.
15. Βλ. Th. Adorno, *Modèles critiques*, éd. Payot.
16. Ed. Payot.
17. Ed. Payot.
18. Ed. Klincksieck.
19. Ed. Klincksieck.
20. Το ίδιο θέβαια ισχύει για τον W. Benjamin, τον L. Goldmann και κατά κύριο λόγο για τον νεαρό Λούκατς.
21. Βλ. M. Jay, *L'imagination dialectique*, éd. Payot.
22. *La Théorie du roman*, éd. Médiations.
23. Ed. Klincksieck.
24. Ed. Payot.
25. Th. Adorno, *Minima moralia*, éd. Payot, p. 40.
26. Βλ. γι' αυτό το θέμα μεταξύ άλλων, Β. Δρουκόπουλος, "Τεχνολογικός ντετερμινισμός στο Μάρξ", in *Οι επιστήμες στην κοινωνία*, συλλογικό, εκδ. Gutenberg σ.σ. 89-100.
27. Βλ. Αντ. Γκράμσι, *Η οργάνωση της κουλτούρας*, εκδ. Στοχαστής "Socialisme et culture", in A. Gramsci, *Ecrits politiques*, éd. Gallimard.
28. Βλ. J. Habermas "Les neo-conservateurs américains et allemands contre la culture" in *Les Temps Modernes*, No. 449, *Αυτονομία και αλληλεγγύη*, εκδ. Ύψιλον/βιβλία.
29. Βλ. A. Gorz, *Les métamorphoses du travail*, éd. Galilée.
30. Βλ. Th. Adorno, "Note sur les sciences humaines et la culture" in *Modèles critiques*, éd. Payot, p.p. 43-6.
31. Θα ήταν παράλειψη αν δεν αναφέραμε ότι η εργασία αυτή στηρίζεται επί πλέον και στις εργασίες του H. Lefebvre, *Critique de la vie quotidienne*, vol. II, éd. L'Arche, *Introduction à la Modernité*, éd de Minuit, *Η καθημερινή ζωή στο σύγχρονο κόσμο*, εκδ. Ράππα, κ.τ.λ.

